

**ИСЛОМ МОЛИЯ ТИЗИМИНИНГ МАНБАЛАРИ, УНИНГ
АҲАМИЯТИ ҲАМДА БОШҚА ҲУҚУҚИЙ МАНБАЛАР БИЛАН ЎЗАРО
ҚИЁСИ.**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14548645>

Қиличев Абдураим Ярашевич

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Давлат ва ҳуқуқ институти
мустақил тадқиқотчиси. 2441188guas@mail.ru*

Киличев Абдураим Ярасевич

*Независимый научный сотрудник Института государства и права Академии
наук Республики Узбекистан. 2441188guas@mail.ru*

Kilichev Abduraim Yarasevich

*Independent researcher of the State and Law Institute of the Academy of Sciences of
the Republic of Uzbekistan. 2441188guas@mail.ru*

Аннотация

Ушбу мақолада ислом молия ҳуқуқининг асосий манбалари ҳақида маълумот берилиб, шариат ва анъанавий ҳуқуқ манбаларининг ўзаро фарқи тушунтирилади, бир-бири билан қиёслади. Шариат нафақат қонунни, балки диний, ахлоқий ва ахлоқий амрларни ҳам ўз ичига олиши илмий жиҳатдан исботланади. Шунингдек, фикҳни соҳалари бўлган "ибодат" ва "муомалат" тавсифланган.

Калит сўзлар

Ислом, Қуръон, ҳадис, ижмо ва қиёс, фикҳ, шариат, ижтиҳод, ҳуқуқ.

Исломда ҳаётга ягона ёндашув мавжуд. У инсонни яхлит бир бутун деб ҳисоблайди. Бошқача қилиб айтганда, у бажарадиган аксар вазифаларлар, масалан, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва диний, бир-биридан мустақил эмас. Иқтисодий соҳадаги фаолият ижтимоий муҳит, ахлоқий қадриятлар, маданий мерос ва энг аввало диний эътиқодлар билан белгиланади.

Одатда иқтисодий муносабатлар давлат қонунлари, яъни давлат томонидан қабул қилинган қонунлар ва қонунда камчилик мавжуд бўлганда судьялар томонидан қабул қилинган қарорлар.

Бошқа томондан, ислом молия тизими иккита “қонун тўшлами” билан бошқарилади, бири **илоҳий** ислом қонуни (шариат), иккинчиси инсон томонидан яратилган (одатий қонунлар).

Дастлаб, шариат манбалари ҳамда анъанавий қонун манбаларини тушуниш ва фарқлаш учун уларни ўзаро солиштиришдан бошласак.

Шариат сўз-сўз таржима қилинганда "суғориладиган жойга йўл" деган маънони англатади. Бу сўз, Ўзбек тилининг изоҳли луғати⁵²да – ислом ҳукмлари, қонун қоидалари (*Ислом ҳуқуқ тизимида: мусулмонларнинг Қуръон асосида ишлаб чиқилган диний, жиноий ва фуқаролик қонун ва қоидалари мажмуи*) деб тарифланган.

У мусулмонлар томонидан риоя этиши талаб этиладиган йўл (қоидалар) бўлиб, ҳуқ-атворнинг барча шакллари ўз ичига олади, жумладан руҳий, ақлий ва жисмоний.

Шариат ҳуқуқининг тўртта асосий манбаси мавжуд: Қуръон, ҳадис (суннат), ижмо ва қиёс. **Қуръони карим** шариат қонунларининг асосий манбаси бўлиб, у тахминан 23 йил давомида араб тилида нозил бўлган, ўша давр эҳтиёжларига, шунингдек, ўша пайтдаги турли муаммоларнинг ечимларини таъминлайдиган парча-парча матнлар шаклида нозил бўлган.

Шариатнинг иккинчи асосий манбаси бўлган **ҳадис** (арабча: хабар, гап, янгилик) муҳимлиги жиҳатидан Қуръондан кейинги ўринда туради. У Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг суннатларидан иборат бўлиб, ривоят ёки қисса каби маълумотлардан ташкил топган ҳамда мусулмонларнинг эътиқоди ва амалий қоидаларига айланган. У пайғамбаримизнинг ҳуқ-атворини, ҳаракат услубини, ҳаётдаги турли вазиятларда айтган сўзлари ва баёнотларини белгилайди.⁵³

Қуръон ва суннат шариатнинг асосини ташкил этади, бу ислом ҳуқуқининг барча тамойилларининг манбаидир.⁵⁴

Шариат қонунларининг учинчи манбаи **ижмо**дир. Ижмо маълум бир даврда мусулмон ҳуқуқшунослари ўртасида ҳуқуқ масаласида келишилган келишув сифатида таърифланади. Ижмо ва бошқа ҳуқуқ манбаларидан фақат Қуръон ва Суннатда кўриб чиқилаётган масала бўйича аниқ кўрсатма ёки аниқ ҳукм бўлмаган тақдирдагина фойдаланилади. Барча манбаларнинг ўзаги Қуръон ва Суннатдир. Мусулмон ҳуқуқшунослари/уламолари ўртасида умумий келишув мавжуд бўлгандагина ижмо қабул қилинади ва бу келишув

52 Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 547-бет. Тошкент “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006 йил.

53 М.Ҳамидуллоҳ, “Хутбат-и Баҳалвалпур”, 1981 йил Ислам университети

54 Н.М.Раъзон, “Ислом ҳуқуқини тushunish”. Оксфорд: AltaMira Press, 2006. 4-бет.

фақат дунёвий масалаларга тегишлидир. Фақиҳларнинг ижмоси асосий маросим ва ибодат қоидаларини ўзгартира олмайди.

Қиёс (араб. - таққослаш) - арият манбаларидан бири бўлиб, унда Қуръон ва суннатда берилмаган бирор ҳуқуқий масала улардаги шунга ўхшаш масала бўйича берилган кўрсатмага таққослаш йўли билан шарҳ этилган⁵⁵. Қиёс - бу мужтаҳидлар (*ўрта асрларда исломда ижтиҳод ҳуқуқига эга бўлган, яъни мустақил равишда диний ақидавий ва ҳуқуқий масалалар бўйича хулоса бера оладиган ва ҳукм чиқара оладиган шахс*)нинг ақида ёки амалиётнинг баъзи қийин ва шубҳали масалалари бўйича ўхшатиш йўли билан мулоҳаза юритиш жараёни, уларни Қуръон ва Суннатнинг ҳукми билан белгилаб қўйилган шунга ўхшаш ҳолатлар билан солиштириш ва шу тариқа бир қарорга келмаган масалаларнинг ечимига келишдир.

Анъанавий ҳуқуқ. Юрисдикциянинг иккита асосий йўналишлари мавжуд, улар **умумий** ва **фуқаролик ҳуқуқ** тизимидир. Фуқаролик ҳуқуқ тизимидан фарқли равишда умумий ҳуқуқ тизимига риоя этилиши одатда миллатнинг тарихий келиб чиқишига боғлиқ.

Умумий ҳуқуқ тизими одатда инглиз ҳуқуқий тизимидан келиб чиқади, у асосан суд қарорларига урғу беради, улар худди қонунлар каби риоя этиш шарт бўлган қоида ҳисобланади.

Бошқа томондан, фуқаролик ҳуқуқи юрисдикцияси Рим ҳуқуқидан, Канон ҳуқуқидан ва бошқалардан келиб чиқади. Рим ҳуқуқининг ўзи Римда насронийлик давридан олдин ривожланган. Бошқа томондан, канон ҳуқуқи - бу христиан ташкилоти ҳуқумати ва унинг аъзолари учун черков ҳокимияти томонидан қабул қилинган ёки қабул қилинган қонунлар ва қоидалар тўшамидир.

Фуқаролик ҳуқуқи юрисдикциясида суд амалиётига камроқ аҳамият берилган бўлсада, сўнги вақтларда уларнинг аҳамияти ортиб бормоқда ва бу уларни фарқлашда қийинчилик юзага келтирмоқда.

Фуқаролик ҳуқуқи тизими Рим ҳуқуқи ва канон ҳуқуқидан келиб чиққан бўлса, умумий ҳуқуқ 11-12-асрларда қирол Генрих 1 даврида ишлаб чиқилган ва тадбиқ этилган деган қарашлар мавжуд. Бироқ, исломшунос олим Мақдисийнинг фикрича⁵⁶, умумий ҳуқуқнинг асослари ислом ҳуқуқидан келиб чиқади, чунки Европа ҳуқуқий тизими, жумладан Рим ҳуқуқи ва канон ҳуқуқидан фарқли ўлароқ ислом ҳуқуқи умумий ҳуқуқ билан ўзига хослик ва ўхшашликларга эга.

55 <https://hadis.uz/term/406>

56 Тақийуддин Абу Муҳаммад Мақдисийнинг “Ал-Умда ал-ахром” китоби.

Шунга қарамай, умумий ҳуқуқ ва фуқаролик ҳуқуқи умумий хусусиятларни бирлаштиради. Уларнинг иккаласи ҳам инсон томонидан яратилган қонунларнинг талқини билан шуғулланади, хоҳ у суд амалиёти бўлсин, хоҳ низом. Бошқа томондан, шариат диний масалалар ва худо томонидан яратилган қонунлар билан шуғулланади, бу жиҳатдан умумий ҳуқуқ ҳамда фуқаролик ҳуқуқидан фарқ қилади.

Шариат нафақат соф диний масалаларга, балки умумий ҳуқуқ ва фуқаролик ҳуқуқи тизимларининг мазмунини ташкил этувчи барча мавзуларга ҳам тегишли.

Фикҳни яна икки соҳага бўлиш мумкин: "ибодат" ва "муомалат". **Ибодат** мусулмоннинг Аллоҳга ибодатининг амалий жиҳатлари билан боғлиқ бўлса, муомалат инсон ва инсон муносабатлари билан боғлиқ. Шунга қарамай, сиёсий фаолият, иқтисодий фаолият ва ижтимоий фаолият каби жиҳатлар муомалат доирасига киради. Иқтисодий фаолиятнинг бир қисми бўлган исломий молия шу тариқа муомалат орқали шариат тамойиллари билан боғланган. Ақида, ибодат ва ахлоқ билан боғлиқ амрлар катъий ва ўзгармасдир, чунки улар ҳар доим ва ҳар жойда амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

Бироқ, шариатнинг инсонларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солувчи амрлари шароит, одат, замон ва маконнинг ўзгариши билан ўзгариши мумкин. Бу шартномавий-ҳуқуқий битимлар, жиноий ҳуқуқ, суд тизими ва исломий молия каби муомалатга оид қарорларни ўз ичига олади. Шариатнинг ана шу хусусиятлари уни ҳар доим фойдаланишга яроқли қилади, чунки у турли вақт ва вазиятларда одамларнинг эҳтиёжларини қондира олади. Масалан, исломда *noaniqlik* yoki *noaniqlik bilan bog'liq bo'lgan bitimlarni taqiqlanadi* (*g'arrar*)⁵⁷.

Муомалатга оид ҳукмлар шариат манбаларидан олинган. Бироқ, дунёнинг ўзгарувчан шароитлари ва одамларнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари (маслаҳати) туфайли кўплаб ҳуқуқий буйруқлар шариат манбаларидан тўғри малакали мусулмон ҳуқуқшунослари томонидан ақл билан шакллантирилган. Бу ижтиҳод, яъни "ҳуқуқ нуктасини аниқлаш учун фикрлаш қобилиятини ишга солиш" деб номланади. Пайғамбаримиз Мухаммад (с.а.в.) даврида Қуръони карим одамларга равшан ва ибратли тарзда етказилган. У ва саҳобалар вафотидан сўнг, мусулмонлар Исломнинг янги маданиятлар ва ўлкаларга тарқалиши билан боғлиқ бир қанча қийин

57 Sahih Muslim, 10-kitob, 3614-son.

саволларга дуч келган. Ислом манбаларидан қонун чиқариш бўйича тегишли кўрсатмаларга эҳтиёж юзага келган. Шундай қилиб, шариатни талқин қилиш бўйича кенг қамровли услубларини ишлаб чиққан ҳуқуқ мактаблари (ёки мазҳаб) пайдо бўлди.

Шариатдан қонунларни қўллаш, хулоса чиқариш жараёни ва улар томонидан чиқарилган қонунлар умумий маънода **фикҳ** деб аталади. Сунний мусулмонлар учун тўртта (Ҳанафий, Моликий, Шофиъий ва Ҳанбалий) ⁵⁸ мазҳаб ёки ҳуқуқ мактаблари мавжуд. Мусулмон дунёсининг кўп қисмида барча тўрт мактабнинг издошлари тарқалган бўлса-да, ҳар бир мактабнинг таълимоти кўп жиҳатдан географик жойлашувга боғлиқ.

Ўнинчи асрдан бошлаб қонун ижодкорлигининг асосий фаолияти тўхтаб, ҳуқуқшуносларнинг фаолияти мавжуд таълимотларни шарҳлаш ва тушунтириш билан чекланиб қолган, шароитлар ўзгарган сари у ҳаётга мослаштирилган. Кейинчалик, мазҳаблар томонидан янги қарор ёки фатво (ҳуқуқий фикр) илгари қайд этилган таърифларга асосланилган ва инобатга олинган.

Ислом қонуни амрларини топиш учун нафақат шариат манбаларига, балки фикҳ китобларига ҳам мурожаат қилиш керак (шартноманинг жоизлиги тўғрисида). Ислом ҳуқуқини анъанавий ҳуқуқдан ажратиб турадиган яна бир муҳим жиҳати шундаки, шариат бўйича ҳаракатлар қонуний ёки ноқонуний деб ажратилмайди.

Уларнинг одатда 5 тоифаси мавжуд:

1) вожиб амаллар (бажариш савобга, ҳаракатсизлик эса диний жиҳатдан жазога тенг бўлади);

2) тавсия этилган (ҳаракатни бажариш мукофотланади, лекин эътиборсизлик жазоланмайди);

3) рухсат этилган (мукофот ва жазо берилмайдиган ҳаракатлар);

4) жоиз (қочиш учун мукофот бўлган, лекин бажарилганлиги учун жазоланмайдиган ҳаракатлар);

в) таъқиқланган (қочиш учун мукофот ва риоя этмаганлик учун жазо мавжуд)

Бошқа ҳуқуқий тизимларда бирор ҳаракатга рухсат берилиши, таъқиқланиши ёки бефарқ муносабатда бўлиши мумкин бўлса-да, шариатда шахс нафақат “қонун бўйича нимага ҳақли ёки нима қилиши шарт, балки виждонан нима қилиши кераклиги ҳақида ҳам раҳбарлик қилади. Бошқача

⁵⁸ “The Islamic School of Law” китоби, Пери Беарман, Рудолф Петерс, Франк Э. Вогел, 2006 й.

қилиб айтганда, шариат ҳуқуқий буйруқлар ва ахлоқий буйруқларни ўз ичига олса, анъанавий ҳуқуқ фақат ҳуқуқий масалалар билан боғлиқдир.

Шундай қилиб, шариат динга асосланган қонунлар ва бошқа қонунлар (диний, ахлоқий амрлар)ни ўз ичига олади, улар эса Қуръон, ҳадис, ижмо ва қиёсдан олингандир. Шариат умумий ҳуқуқ каби ёзилмаган қонун ҳисобланади.

Хулоса сифатида айтиш лозимки, ислом манбаларини ўрганиш диний билим олиш билан бирга, унинг бошқа ҳуқуқ манбаларидан фарқини ҳамда баъзи афзаллигини англаб етишга имкон беради. Шариатни умумий ҳуқуқнинг бир кўриниши сифатида қабул қилиш мумкин, уни кенг камровлилиги эса узоқ вақт давомидаги исломшунос олимларнинг меҳнати маҳсулидир.

Шу ўринда таъкидлашни истардимки, ислом молиясининг мамлакатимиз иқтисодий тизимига кириб келиши (интеграцияси) иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширади, истеъмолчиларга янги таклифларни беради, шу билан бирга мусулмон ҳуқуқи талаблари (манбалари)ни янада чуқур ўрганишни талаб қилади.